

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 821.161.2.09«19»

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2019.2-2/15>

Лук'янова О. С.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ПОЕТИЧНІ ЗБІРКИ РОБЕРТА ТРЕТЬЯКОВА 1960-Х РОКІВ І СОЦРЕАЛІЗМ

Стаття присвячена аналізу поетичних збірок Р. Третякова, виданих у 1960-х роках, у контексті соцреалізму як основного методу радянської літератури. Для соцреалістичних творів характерні регламентація й нормативність і матеріалу, і його інтерпретації, і художніх засобів. Риторика лірики Р. Третякова часто залишається в полоні радянських ідеологічних штампів. Проте в його творчості відбилися позитивні тенденції, пов'язані з явищем «шістдесятництва». Поет послідовно обстоює ідеал діяльної, соціально активної людини, апелює до загальнолюдських універсальних цінностей.

Ключові слова: соцреалізм, історичний оптимізм, тема війни, антиміщанський пафос, гуманізація.

Постановка проблеми. Роберт Третяков – один із чільних представників харківського поетичного шістдесятництва, «дуже культурний поет» (за визначенням І. Кошелівця), чия творчість хоча свого часу й привернула увагу літературознавців, проте не стала об'єктом комплексного дослідження.

Нагальна потреба поліфонічної інтерпретації української літератури ХХ століття, зокрема й включення до актуальної історії української літератури творів так званих письменників «другого ряду», зумовила появу монографії, присвяченої художній спадщині Р. Третякова [10]. У розвідці ми розглядаємо творчість поета в контексті концептуальних засад шістдесятництва, артикуючи їх близькість до західного екзистенціалізму. Однак поза належною увагою залишилися стильові домінанти поезії Р. Третякова, визначення яких є метою пропонованої статті (у фокусі – збірки, датовані 1960-ми роками).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Власне, питання стильової належності шістдесятників стало предметом дискусії у фаховому середовищі. Так, О. Пахльовська говорить «про поновлення ... конституюючих рис українського модернізму» [13, с. 75] у культурі 1960-х років. Більш стриманим у своїх оцінках є В. Єшкілев:

«В УРСР перші ознаки маніфестально-опозиційної модерності прослідковуються у найкращих зразках літературного «шістдесятництва», але саме явище «шістдесятництва» ... перебувало у просторах самоусвідомлення, далеких від світових модерністських практик» [14]. Т. Гундорова схильна вважати шістдесятників «соборниками, а точніше – народниками». Вона зазначає: «Та модель світогляду і той тип культури, які стали ідеальними для шістдесятників, визначалися на шляхах синтезу народної культури з культурою модерною. Це, так би мовити, поміркований модернізм, філософію культури якого визначало не творення нової культури, заданої Ідеальною Формою, як це бачимо у «високому» модернізмі західного типу, а швидше – інтеграцію модерної форми з національно-народною традицією» [1, с. 161].

Утім варто не забувати, що основним (і єдиним) методом радянської літератури був соціалістичний реалізм. Уже з кінця 1920-х років відчувається різке повернення до традиційних художніх прийомів ХІХ століття, зокрема образно-міметичного підходу до реальності. Чимало літературознавців (І. Кошелівець, С. Павличко, М. Моклиця, В. Пахаренко) вважають соцреалізм видозміненою народництвом в радянський період. «Головну

спільну рису пролетарських теоретиків і «старих» народників становила ідея про утилітаризм мистецтва, яке служить народові, класові чи партії. [...] Поступово в радянській (неонародницькій) літературі місце «народу» зайняли пролетаріат і партія» [12, с. 206]. Отже, на нашу думку, творчість Р. Третякова доречно розглядати в контексті саме соцреалізму.

Постановка завдання. Поза належною увагою залишилися стильові доміанти поезії Р. Третякова, визначення яких є метою пропонованої статті (у фокусі – збірки, датовані 1960-ми роками).

Виклад основного матеріалу. Своє завершене формулювання соціалістичний реалізм отримав у серпні 1934 року на Першому всесоюзному з'їзді радянських письменників у виступі А. Жданова. Народність, класовість та ідейність (партійність) як суворі відповідності ідеології комуністичної партії стали принципами оцінювання художнього твору.

Соцреалізм пропонують розглядати як канонічне (нормативне, догматичне) мистецтво [19] з огляду на жорстку орієнтацію на визначені норми й правила. Регламентация стосувалася всіх аспектів творчості: тематики (оспівування «соціалістичного будівництва», «радісного життя», «щасливого дитинства», «дружби народів», «вождя світового пролетаріату» тощо), інтерпретації (революційна романтика, історичний оптимізм, подолання будь-яких труднощів, оспівування високих моральних якостей, героїзму радянських людей, позитивний герой, образ «ворога» тощо), художніх засобів (простота і зрозумілість, орієнтація на описовість у прозі й мелодійність у поезії, ворожість до умовних форм). Хоча в цьому контексті сам «реалізм» є досить умовним, адже, як зазначає Є. Добренко, «заявляючи про те, що «прекрасне – це наше життя», соцреалізм зрівнює «ідеал» і реальність. Вони не просто зростаються, але, у міру посилення «ідеалізації» реальності, відбувається «матеріалізація» ідеалу, а з тим – і його одночасна «дереалізація» [2].

Слідування соцреалістичному канону можна побачити й у творчості Р. Третякова, хоча, існує думка, від смерті Сталіна починається «фаза деканонізації» (Г. Гюнтер).

Хрущовську «відлигу» визначають як явище суто більшовицьке, таке, що відбувалося в межах системи; це «час напівправди і камуфляжу сталінщини і творення нових радянських міфів»: очищення від сталінізму, повернення до Леніна, ефективність марксизму та соціалізму, віра у

феномен «кубинської революції», романтика польотів у космос тощо. Цей ідеологічний наступ проходив у рамках тих самих ідей революції та абсолютної справедливості, які становили ідеологічну основу системи; базисні елементи марксистсько-ленінської ідеології під сумнів не бралися [4, с. 120–122].

Дебютна книжка Р. Третякова – поетична збірка «Зоряність» – вийшла 1961 року. Її загальний настрій суголосний атмосфері, яку породжував динамічний і неспокійний час: атмосфері соціального оптимізму, впевненості у справедливості й непереможності справи побудови комунізму.

Бувають дні, що поруч із віками
В історії стоять в однім ряду.

Бувають...

Ну, а як же быть з роками,
Коли ми просто плавили руду,
Коли ми просто цілину орали,
Робили шлакоблоки для квартир
І в місті запланованим пустир
Майданом Комунізму називали?..
«Величні, неповторні, незабутні» –
Чи скажуть саме так про наші дні?
Можливо – ні.

Та просте слово «будні»
За змістом прирівняють до борні.
У цьому буде аромат і подих
Усіх цих звучних і високих слів,
І простота, з якою вічний подвиг
уміли ми творити на землі.

І наш історик – молоденький хлопець,
Якому ще далеко до сивин,
В майбутньому складе про нас літопис,
Літопис справжніх Зоряних Годин [16, с. 3–4].

Провідні мотиви віршів «Будні», «Війна озуває не в тувельки модні», «Землепроходці», «Зоряність» – активізм, радість щоденної праці, енергія перетворення. Ліричний герой – людина молода, діяльна, соціально активна («Я вірю в щастя боротьби і творчості» [16, с. 11]), «творець історії», ідеаліст. За словами М. Ільницького, «нове в поезії, починаючи з середини 50-х років, виявилось передусім у посиленні в літературі начала особистісного – не як зосередження на тісному світі індивідуальних переживань і настроїв, а як відчуття причетності до свого часу, до високих соціальних ідеалів доби, як особиста відповідальність за справу прогресу, перебудову світу на комуністичних засадах» [6, с. 5].

Проте не меншу частину збірки становлять поезії про кохання, чудові ліричні мініатюри («Теплий вітер горнеться до щік...», «Спогад»,

«Прощання», «Вуста шепочуть...» тощо), що також варто розглядати як розширення меж соцреалізму, бо «у концепції цієї методи чиста лірика вважається зовсім безплідною, визнається лише функціональна лірика» [8, с. 287].

Наступні збірки Р. Третякова, видані в 60-х роках, – «Палітра» (1965) і «Портрети» (1967) – містять чимало віршів («Я прагну в світ...», «Я – рядовий», «Слова» тощо), дали змогу тогочасним критикам говорити про «несхибність ідейно-принципових партійних позицій» (Вітчизна. 1968. № 5) автора тощо. Однак домінантою поезії Р. Третякова, як і шістдесятників загалом, є щирість, що примиряє з деякою декларативністю окремих рядків.

У передньому слові до самвидавівської збірки віршів В. Симоненка Іван Світличний писав: «У багатьох з нас одразу після ХХ з'їзду було багато наївного рожевощого оптимізму, телячого ентузіазму, багато було ілюзій, побудованих на піску; багатьом здавалося, що всі проблеми народного життя вирішуються одним махом, і нам нічого не лишається, як з високо піднятими прапорами урочисто марширувати до комунізму» [15]. Пафос історичного оптимізму – свідчення прогресивності радянської цивілізації – виявляється в темі часу («у наш кібернетичний час» [18, с. 38]), епохи, що виразно звучить у поезіях Р. Третякова «Слова є різні...», «Совість», «Шукає вад у молодості старість...» і багатьох інших:

Коли своїх первістків ЕПОХА народжує, –
Біля космічної брами
Цілий народ чекає стривожено
Під зорями-ліхтарями [17, с. 31].

(«Коли народжується дитина...»)

На ХХ з'їзді КПРС М. Хрущов розвінчав «культ особи» І. Сталіна. У суспільній свідомості поширюється думка, що сталінський режим демонтується, що починає відновлюватися справедливість шляхом очищення ідеального, вистражданого, омріяного й науково обгрунтованого В. Леніним типу соціально справедливої держави. Розпочався процес десталінізації шляхом посиленої ленінізації режиму [3, с. 146]. Ці процеси (засудження репресій і «повернення» до В. Леніна) відображено у творчості Р. Третякова, зокрема в поемі «Оборона пам'яті» й вірші «Біля Мавзолею Леніна». Згадка про сталінські репресії з'являється в другій редакції «Поєми про любов» (уперше надрукована в книжці «Зоряність» під назвою «Сіль щастя»), показово, що вже в наступному виданні поеми в збірці вибраного 1971 року вона зникає з тексту.

Міфологема справедливого комуністичного суспільства відроджується; можна сказати, що для ліричного героя поезії Р. Третякова це дуже особистісне переживання:

Коли б раптом любові не стало на світі,
Я не зміг би повірити у комунізм.
Я не міг би боротись і бути убитим,
Коли б знав, що оті, задля кого я жив,
Тільки їстимуть добре
Й не зможуть любити

Так, як досі ніхто не любив [17, с. 53].

(Що цікаво, шістдесятник Р. Третяков ставить поруч комунізм і любов, приблизно в цей самий час в Америці гіпі обирають своїм гаслом *all you need is love.*)

Гуманістичний пафос поезії в Україні в 1960-і роки, опертий на соціалістичний світогляд, утверджував ідею загальнолюдського щастя, можливостей для всебічного розвитку особистості, ідею єдності чесних людей світу як протидію силам реакції, людиноненавистництва, расизму, колоніалізму [6, с. 14]. Точну метафору використовує з властивою йому іронією М. Кундера: йдеться про танець коло, що має продемонструвати ідеальну гармонію соціалістичного світу, яка, проте, триває лише доти, доки ти є частиною цієї спільноти й танцюєш разом з усіма з «усмішкою щастя» на обличчі: «Я тоді вперше усвідомив магічне значення кола. Якщо ви вийдете з ряду, ви знову можете у нього встати. Ряд – це відкрите утворення. Але коло замикається, і до нього немає повернення» [9, с. 101]. Для радянської людини таке «випадання» з цілісності загального кола мало вельми серйозні наслідки.

Визначаючи провідні теми й мотиви поезії Р. Третякова, варто зупинитися на темі війни, яка «червоною ниткою» проходить крізь усю його творчість. Уже в перших трьох збірках можна виділити основні її аспекти: мотив вкраденого війною дитинства («Балада про поцілунок», «Київ»); жертвність «батьків» як приклад для наслідування, мірило для сьогодення, звучить мотив відповідальності й обов'язку молоді перед пам'яттю батьків («Зелене», «У мого батька давня рана», «Безвісти», «Шефський концерт» тощо).

Покоління шістдесятників «перейнялося духом батьків» (Є. Сверстюк); утративши батьків, які не повернулися з Другої світової війни, вони «жили бажанням *мати батька*» (Т. Гундорова); у поезії Р. Третякова образ батька стає духовним орієнтиром (символічна «висота»): бути, як він, чесно нести далі ім'я роду. І. Михайлин переконаний, що війна для Р. Третякова – «моральна вершина,

час і простір ідеальних людей, які не вміли брехати, лихословити, зраджувати, вірно любили свою Батьківщину й коханих, ішли на смерть в ім'я високого обов'язку» [11, с. 146]. Поет пише про спадкоємність поколінь:

Та ті, що сьогодні на зміну приходять,
Хоча і змінили військову форму, –
Ті самі – за змістом.
Так само – в поході [16, с. 10].

Сучасні дослідники соцреалізму [5], говорячи про художнє зображення війни в контексті радянського ідеологічного наратива, визначають базові категорії, з яких складався її офіційний образ: героїзму, подвигу в ім'я Вітчизни, самопожертви заради ідеї. Життя окремого індивіда знецінювалося перед потребами колективного характеру.

Цей шлях (революції, побудови комунізму) взагалі вимагає жертв («А ми ніколи не цурались крові, / Пролитої на наші прапори» [17, с. 7]). У поезії Р. Третякова повсякчас наявні мілітарні проєкції, апеляція до досвіду недавньої війни. Для ліричного героя війна триває («Йде завжди вічний бій» [17, с. 5]), і семіосферу ворожого становить передусім буржуазний світ, Захід, уявлення про який сформовані виключно радянською пропагандою. Офіційні ідеологічні міфи трактують Захід як осередок ворожої міщанської, буржуазної культури, відповідно, у поезії Р. Третякова знаходимо засудження його цінностей, презирство до західного способу життя (як його собі уявляє громадянин СРСР, перебуваючи по цей бік «залізної завіси»), впевненість у моральній вищості радянської людини.

Автор фактично ставить знак рівності між фашизмом і міщанством:

Всесвітнє міщанство лежить на перині –
Таке благодушне, спокійне, солідне,
Воно позашлюбним фашизмом вагітне
[17, с. 16]!

(«Три наступи на спокій»)

Протиставлення «ми – вони» експлікується через бінарну опозицію «боротьби – спокою». Для людини з активним і діяльним світобаченням «спокій» має самі лише негативні конотації: так, наприклад, любов оживає в серці ліричного героя, «проклявши плин спокійних дат» [18, с. 51], або

Втечу від злагоди і миру,
Сімейних чвар і пирогів,
Від установленої міри
Своїх думок і почуттів [18, с. 50].

(«Втечу в країну землетрусів...»)

Поетові інвективи спрямовані й на «ворога» внутрішнього – зрадників, підлабузників, присто-

суванців, прагматичних обивателів. У творчості Р. Третякова з перших збірок (вірші «Пристованцям», «Три наступи на спокій», «В готелі «Україна», поемі «Сіль щастя» тощо) психологія міщанина, що виявляється в егоїзмі, зневазі до праці, залежності від побутового комфорту, снобізмі, конформізмі («обережності у вчинках, і обережності ходи» [17, с. 41]) тощо, піддається безкомпромісному оцінюванню й викриттю.

Антиміщанський пафос звучить у багатьох творах поетів-шістдесятників. Аналізуючи це явище, О. Ковалевський зауважить: «Так одразу акцент зміщується не на тих, хто вбиває свободу, хто зводить людей до рівня «гвинтиків» і рабів, а на «хлопчика для побиття» – обивателя, який більше становив збірне маловиразне поняття, таку собі зручну для боротьби ідеологему, аніж реальну, дійсно небезпечну й смертельну для країни силу» [7, с. 31]. Але все ж автор цих слів дійде висновку, що в таких поезіях «прочитувався екзистенційний бунт проти засилля матеріальних цінностей і нехтування душею» [7, с. 33].

Загалом 1960-і роки засвідчили етизацію суспільної свідомості (хоча дидактичний складник завжди був наявний у радянському творчому методі): шістдесятники актуалізували особистісність, чесність, моральність людини. Особливо виразного звучання в поезії Р. Третякова набуває категорія сумління: совість «тривожить ночами», стоїть поряд «скромним секундантом» («Будильник», «Сни», «Совість», «Дуель» тощо). Також через усі шукання Р. Третякова проходить образ серця як осередку духовного життя людини («Меридіани крізь серце», «Матері», «Вдень – ще нічого...», «Я хочу вам сказати про любов...» тощо), продовжуючи кордоцентричну лінію в національній літературній, етико-філософській традиції. Жити за велінням свого серця в злагоді із сумлінням – цей моральний імператив поет доповнює ще однією категорією – категорією любові, у такий спосіб апелюючи до загальнолюдських універсальних цінностей.

Висновки і пропозиції. Як підсумок, варто зазначити, що на рівні риторики лірика Р. Третякова цих років часто залишається в полоні радянських ідеологічних штампів, що виявилися дуже стійкими: образи, виробництвом яких займався весь радянський медіум, через роки для нових поколінь стають «правдою»: люди вже бачать світ таким. Поетика віршів Р. Третякова є переважно традиційною: ясність образів, простота форми, конкретність і лаконічність поетичного вислову (формальні експерименти з'являються значно піз-

ніше). Однак із появою покоління шістдесятників у літературу привнесено «дух гуманізації»: література стає моральною й персоналізується, повертається «психологічне самокопання» й ліризм як естетична домінанта; починається поступовий розпад соцреалістичного канону.

Список літератури:

1. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека: Український літературний постмодерн. Київ: Критика, 2005. 258 с.
2. Добренко Є. Політекономія соцреалізму. Москва: Новий літературний огляд, 2007. 592 с. URL: <http://ua.pp.ua/politekonomiya-sotsrealizma-novoe-literaturnoe.html> (дата звернення: 25.04.2019).
3. Жулинський М. Люди, що вирвалися із обмежень звичності. *Слобожанщина*. 1996. № 3. С. 145–185.
4. Зарецький О. Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР. *Сучасність*. 1995. № 4. С. 113–125.
5. Захарчук І. Війна і слово: Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму. Луцьк: Твердиня, 2008. 408 с.
6. Ільницький М. Поезія останніх десятиріч: Традиції і новаторство. *Радянське літературознавство*. 1983. № 2. С. 3–17.
7. Ковалевський О. Ліна Костенко: філософія бунту й філософія «серця». Харків: Прапор, 2001. 175 с.
8. Кошелівець І. Сучасна література в УРСР. Нью-Йорк: Пролог, 1964. 379 с.
9. Кундера М. Книга смеха и забвения. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2014. 336 с.
10. Лук'янова О. Роберт Третьяков: Літературний портрет. Харків: Майдан, 2011. 112 с.
11. Михайлин І. Літературна Харківщина. Поезія. Харків: Майдан, 2007. 296 с.
12. Павличко С. Теорія літератури. 2-е вид. Київ: Основи, 2009. 679 с.
13. Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту. *Сучасність*. 2000. № 4. С. 65–84.
14. Плерома 3'98: Мала українська енциклопедія актуальної літератури. Івано-Франківськ, 1998. URL: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/zmist.htm> (дата звернення: 25.04.2019).
15. Світличний І. Слово про поета. URL: <https://vasylsymonenko.org/statti/slovo-pro-poeta-ivan-svitlychnyj/> (дата звернення: 25.04.2019).
16. Третьяков Р. Зоряність. Харків: Харківське книжкове видавництво, 1961. 51 с.
17. Третьяков Р. Палітра. Харків: Прапор, 1965. 99 с.
18. Третьяков Р. Портрети. Харків: Прапор, 1967. 99 с.
19. Хархун В. Соцреалізм як канонічне мистецтво. *Слово і Час*. 2010. № 9. С. 3–14.

ПОЭТИЧЕСКИЕ СБОРНИКИ РОБЕРТА ТРЕТЬЯКОВА 1960-Х ГОДОВ И СОЦРЕАЛИЗМ

Стаття посвячена аналізу поетических зборників Р. Третьякова, изданных в 1960-х годах, в контексте соцреализма как основного метода советской литературы. Для соцреалистических произведений характерны регламентация и нормативность и материала, и его интерпретации, и художественных средств. Риторика лирики Р. Третьякова часто остается в плену советских идеологических штампов. Однако в его творчестве отразились положительные тенденции, связанные с явлением «шестидесятничества». Поэт последовательно отстаивает идеал деятельного, социально активного человека, апеллирует к общечеловеческим универсальным ценностям.

Ключевые слова: соцреализм, оптимизм, тема войны, антимещанский пафос, гуманизация.

ROBERT TRETIKOV'S POETIC COLLECTIONS OF THE SIXTIES AND SOCIALIST REALISM

The article is devoted to the analysis of R. Tretiakov's poetic collections published in the 1960's in the context of socialist realism as the main method of Soviet literature. For socialist realist works, the regulation and normativity of the material, its interpretation, and artistic devices are typical. Rhetoric of R. Tretiakov's lyric often remains in captivity of Soviet ideological cliches, but in his work positive trends associated with the phenomenon of the Sixties' movement was reflected. The poet consistently advocates the ideal of a socially active person, appeals to panhuman universal values.

Key words: Socialist Realism, Historical Optimism, the Theme of the War, Anti-philistine Pathos, Humanization.